

ԱՆԱԼՑԻՍՏԻ «ՇՍՐԺՈՒՄ» ԹԵՐԹԸ
(1917—1918 թթ.)

Վ. Ս. ՄԱՂԱՅԱՆ

Հայ գավառական մամուլի հետաքրքրական ու ինքնատիպ էջերից մեկը պետք է համարել «Շարժում» թերթի պատմությունը, մի լրագիր, որը մեզանից ութսուն տարի առաջ մուտք գործելով հայաստան Ախալցխայի գավառը, լուսավորություն ու առաջադիմական գաղափարներ է տարածում տեղի բազմազգ աշխատավորության շրջանում, իր հետ թարմ շունչ ու մի կենսահորդ շարժում է բերում այդ հեռավոր լեռնաշխարհը՝ մարդկանց հանելով դարավոր թմբիրից:

Արևելահայ գավառական իրականության մեջ Շուշիից հետո՝ երկրորդ տպարանը հիմնադրվել է Ախալցխայում, ուր 1885-ին տպագրվել է «Մանկավարժանոց» հանդեսը, ինչպես նաև՝ գրքեր: Մեր դարասկզբին Ախալցխայում արդեն գործում էին 2—3 տպարան, որոնք լույս են ընծայել գրքեր և զանազան գովազդներ ու հայտարարություններ: Սակայն, այժմ մեր նպատակը չէ անդրադառնալ այդ ամենին², մեր խնդիրն է վեր հանել Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության մամուլի պատմության մոռացության մատնված էջերից մեկը, որն իր 80 տարիների հեռավորությունից մեզ այսօր շատ բան է ուսուցանում:

Ծթն Ախալքալաքում տպագրված «Զավախքը» (1913—1916 թթ.) հայ մամուլն ուսումնասիրողների կողմից արժանացել է որոշակի ուշադրության³, ապա Ախալցխայում լույս տեսած «Շարժումը» դեռևս չի հետազոտվել⁴: Այն,

¹ Շուշիում առաջին տպարանը հիմնադրվել է 1827 թ.: Հետագա շուրջ 10 տարիների ընթացքում այստեղ տպագրվել են հիմնականում ուսումնական ձեռնարկներ ու դասագրքեր: Իսկ երկրորդ տպարանը Շուշիում գործել է թեմական դպրոցին կից, ուր տպագրվել է «Հայկական աշխարհը» (1874-ին, այն տպագրվել էր նախ Թիֆլիսում՝ 1864—71 թթ.), Շուշիից հետո Գանձակում՝ 1874—75-ին, կրկին Թիֆլիսում՝ 1876-ին, իսկ 1877—78-ին՝ Բաքվում և 1879-ին՝ Երևանում): Մամուլի սկզբնավորումը Արցախում, սակայն, սկսվում է Շուշիում 1881-ին լույս տեսած «Բնար խոսնակ»-ով, որին հաջորդել են «Գործ» (1882—1884 թթ.), «Ազգագրական հանդես» (1896 թ. առաջին գիրքը, մյուսները տպագրվել են Թիֆլիսում՝ մինչև 1916 թ.) և այլ պարբերականներ:

² Մենք այդ տպարանների և նրանցում տպագրված գրքերի ու հանդեսների մասին պատմել ենք մեր «Վրաստանի հայկական տպարանները» («Պոլիգրաֆիստ» հանդես, Երևան, 1983 թ., № 2, էջ 18—20) և «Հայկական տպագրությունը Վրաստանում» («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1993 թ., № 1, էջ 160—174) հոդվածներում:

³ «Զավախք» թերթի մասին տպագրվել են՝ Հ. Սարգսյան, «Զավախք» պարբերականը («Կամուրջ» տարեգիրք, Թբիլիսի, 1983, էջ 215—221), որը նույն վերնագրով 1996-ին Երևանում լույս է տեսել առանձին գրքույկով, Ս. Նազարյան, «Զավախք» շարաթուղթերը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992 թ., № 1, էջ 201—204), Վ. Մաղալյան, «Վրաստանի հայ գավառական մամուլի անցյալից» (ՀԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1995 թ., № 2, էջ 138—147) հոդվածները, որոնք, մեկը մյուսին լրացնելով, ամբողջական պատկերացում են տալիս մեր գավառական մամուլի այդ հետաքրքիր օրգանի վերաբերյալ:

⁴ Մեր վերը նշված հոդվածում խոսվում է նաև «Շարժում» թերթի մասին, որը, սակայն, հպանցիկ է և չի ներկայացնում այդ թերթն ամբողջությամբ:

լինելով Հայ սոցիալիստական կուսակցության՝ հեղափոխական դաշնակցության ճյուղային օրգանը⁵, երկար ժամանակ գտնվել է «փակի» տակ: Նրա վերաբերյալ տեղեկությունները շին անցել մատենագիտության ընձեռած հր-նարավորությունների սահմաններից, և պետք է ասել, որ դրանք էլ պարունակում են որոշակի թերություններ ու սխալներ⁶: Տասնամյակների ընթացքում մոռացության է մատնվել այդ թերթը, գրադարաններից վերացել են նրա համարները, առանձին անձանց մոտ էլ այսօր դժվար է գտնել նրա օրինակներից: Նույնիսկ Ախալցխայի գավառագիտական թանգարանում չկա այդ թերթի հավաքածու: Այժմ գրեթե չկան նաև այն մարդիկ, ովքեր ժամանակին բաժանորդագրվել, ընթերցել ու տարածել են այդ թերթը: Ներկայումս «Շարժումի» եզակի օրինակները՝ ընդամենը երկու հավաքածո, այն էլ ոչ լրիվ համարներով, պահպանվում են Երևանում⁷: Եվ դրանց ուսումնասիրությունը մեզ շատ բան է տալիս ժամանակի Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ:

«Շարժումը», հիմնադրվելով 1917 թ. Փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունից շուրջ կես տարի անց՝ օգոստոսի 3-ին, պաշտ-

⁵ «Շարժում»-ը եղել է աշխատավորական օրգան, լույս է տեսել շաբաթը երկու անգամ Ախալցխայում, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության տեղական կազմակերպության ջանքերով, ունեցել է «Հայ, լույս և Ազատություն» նշանաբանը: Խմբագրության կազմը՝ Ա. Ավագյան, Մ. Զարաֆյան, Մ. Մխնայան, Գ. Զիֆլիկյան: Սկզբում թերթը ստորագրել են խմբագիր Ա. Ավագյանը և հրատարակիչ Հ. Բուզանյանը, իսկ 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից՝ «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվ»-ը: Այդ օրվանից էլ «Շարժումը» դարձել է նաև Ախալքալաքի գավառի աշխատավորության օրգանը: Մավալը՝ 2—4 էջ, շափսը՝ 53×35 սմ: Տպաքանակը չի նշված: Տպարան՝ Ախալցխա, Մարտիրոսյան եղբայրների:

⁶ Գ. Լեոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» (Երևան, 1934) մայր ցուցակում (տե՛ս էջ 88, հ. 763) «Շարժում» թերթի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկություններում «Աշխատավորական օրգան»-ի փոխարեն նշված է «Աշակերտական օրգան», որը, մեզ թվում է, սրբագրական վրիպակ է: Այնուհետև, նույն տեղում, որպես թերթի խմբագիրներ են նշված Ա. Ավագյանն ու Մ. Զարաֆյանը, այնինչ՝ թերթի տակ որպես խմբագիր Մ. Զարաֆյանի ստորագրությանը ոչ մի համարում չենք հանդիպում: Նա եղել է խմբագրական մարմնի անդամ: Հիշյալ «Մայր ցուցակում» նաև չի նշված խմբկույի կազմը: Առաջին տարում լույս է տեսել թերթի 37 համար, իսկ Գ. Լեոնյանի մոտ նշված է 36: Նա գրում է, որ «Շարժումը» տպագրվել է 4 էջով, բայց այն ունեցել է նաև 2 էջանոց համարներ (շուրջ 15 համար): Ահա այս անճշտությունները նույնությամբ տեղ են գտել Հովհ. Պետրոսյանի «Հայ պարբերական մամուլի բիրիոգրաֆիա» (1900—1956), հատ. 2, Երևան, 1957, գրքում (տե՛ս էջ 298—299): Այստեղ նշված է նաև, որ, իբր, «Շարժումը» լույս է տեսել 1917—1919 թթ., որն իրականությանը չի համապատասխանում: 1919-ին հիշյալ թերթը չի հրատարակվել: Ա. Կիրակոսյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն» (1794—1967) համահավաք ցանկում (Երևան, 1970), էջ 152, հ. 951, նույնպես տեղ են գտել վերոհիշյալ սխալները, որոնք վկայում են դրանց հանված լինելը: Գ. Լեոնյանի «Մայր ցուցակից»: Այդ անճշտությունները մասամբ ուղղված են Մ. Բարլոյանի «Հայ պարբերական մամուլը» (1794—1980) մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Երևան, 1986), էջ 112, հ. 901:

⁷ Ա. Կիրակոսյանի կազմած մատենագիտական համահավաք ցանկում (տե՛ս էջ 152, հ. 951) նշված է, որ աշխարհում միայն երկու տեղ են պահվում «Շարժում» թերթի հավաքածոները, որոնք են 22 ազգային գրադարանը և Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը (Մատենադարան): Առաջինում պահվում է թերթի 1917 թ. լույս տեսած 1—37 և 1918 թ. տպագրված է 1—33 համարները: Սակայն մեր ստուգումները ցույց են տվել, որ «Շարժումի»՝ Մատենադարանում պահվող համարներից պակասում են 1917 թ. 31 և 37-րդ համարները, իսկ 1918 թ. հավաքածուից՝ 30-ը և 32-րդը: 1918 թ. հ. 31-ը թյուրիմացաբար կարված է 1917 թ. հավաքածուից բացակայող 31-րդ համարի փոխարեն: Իսկ ինչ վերաբերում է 22 ազգային գրադարանում պահվող հավաքածոներին, ապա այդ բացակայող համարները նրանցում չեն գտնվում: Մեր որոնումները այդ համարները գտնելու ուղղությամբ առայժմ անցել են ապարդյուն:

պանել է այդ հեղափոխութեան գաղափարները, նպաստել տեղում դրանց տարածմանն ու կենսագործմանը: Թերթի անդրանիկ համարի հանձնարարականում կարդում ենք. «Լ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական բնկերները շանքերով այսօր հիմք է դրվում տեղական պարբերական մամուլին, ոչսար յույս տեսալ աշխատավորական օրգան «Շարժումը», որի նշանարանն է՝ Հաղ, Հույս և Ազատութիւն: Գործի ամբողջ ծանրութիւնն զգալով հանգիւրձ՝ մենք ամեն ճիգ ու ջանք պետք է թափենք՝ իրականացնելու այն նշանարանը, որի գրոշակի տակ գործելու է թերթը: Աշխատենք մեր բոլոր ումերով գործը միշտ իր վայելուչ բարձրութեան վրա պահել, որից ամեննն առաջ և ամենից շատ հենց աշխատավորութիւնն է օգտվելու: Մենք ոչ մի կասկած չունենք, որ մեր լրագիրը կյանքի անհրաժեշտ ծնունդն է, որ նրա աշխարհ գալու օրը հասել է, և ահա նա գալիս է աշխատավորի համար, որա շահերը պաշտպանելու համար»:

Այնուհետև նույն հանձնարարականից իմանում ենք, որ Ախալցխայի առաջին և միակ օրաթերթը տարածվելու է Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Ախալքալաքում, Բորժոմում, Արասիումանում և այլուր, իսկ հրատարակութեան երկրորդ տարում նրա տարածման շառավիղները տանում են նաև Անդրկովկասի այլ քաղաքներ:

Թերթի անդրանիկ համարի առաջնորդողում հայանվում է նաև, որ երկրի վերածնութեան ու հեղափոխութեան բնկումների շրջանում է հրատարակ գալիս «Շարժումը», հրապարակ է գալիս գալառական ազատակազ տնարգարութիւններով հարուստ իրականութեան մեջ: «Մեր օրերում, — կարդում ենք այնտեղ, — երբ հանդես է եկել հասարակական աշխատանքի տեղիտ պայքարը, երբ օրավուր ավելանում են հին ռեժիմի թողած բոլոր բարբարոս հասարակական կարգերը և նրա ավերակների վրա նոր ու թարմ հոսանք իր շինարար աշխատանքն է կատարում, համայն մարդկութեանը տանելու է դեպի սրբազան եղբայրութիւնը, մեր այս գալառական միջավայրի համար «Շարժումը» մեծ դեր ունի կատարելու: Նա պետք է քննի, վերստին աշխատանքի պայմանները հատկապես այն բնագավառում, ուր տեղ են գտել շահագործման անարդարութիւնները, որոնց մեջ տառապում է աշխատավորութիւնը և իշխում անարգ շահագործումը, և նրա բարձր բանաձ աշխատանքի արգար հատուցման դրոշակը պետք է շերմապես պաշտպանի այդ սկզբունքները: «Շարժումը» իր էջերում կարծանագրի առաջավոր երկրների աշխատավորական կյանքի և ազատագրական պայքարի փայլուն էջերը, նա կյուսարանի այդ խնդիրները, աշխատավորութեանը կտա տեսական ու գործնական ցուցումներ»:

«Պակասութիւններով հարուստ գալառում» «Շարժումը» շատ լավ է հասկանում իր միջավայրի խնդիրները իր գործի համար, սակայն նաև շատ խորն է գիտակցում իր առաքելութեանը: «Թերթի գոյութեանը նահատակական անհրաժեշտութեան է մեր իրականութեան համար, — կարգում ենք առաջնորդողում, — այդ պատճառով էլ ո՛ր նա քան նահատակութեան է դեպի հասարակական լայն խավերը»:

Ախալցխայի աշխատագործութեանը «Շարժումը» հրատարակութեանը մեծ սպասութեամբ է քննում: Նրա յույսերուց շատ ավելի է ցուցաբերում նա ԼՂԾ տեղական մարմինը, Ախալցխայի քաղաքապետ Ն. Մովսիսյանը և արհիւեր Այգ ասֆիզ նույնիսկ աշխատագործութեան անհնչ հասարակ է Երևան Ա և Կերենակում, որի մեջ մասնագործական ազգայն է արագրի իր նպատակն է գնում պաշտպանել աշխատագործ գաղառութեանը և արագրի ծածկուկ համար կառավարութեանը: Նրա հանձնարարութեանը մեծ ծուլած նպատակ է գերմանական միջադրութեանը քան այս քաղաքում: Այգ ասֆիզ Երևանում քաղ

լուսան մեծ հեղափոխութեան գործի մեջ, որի նեցուկը հանդիսանում եք Դուք, որպէս ներկայացուցիչ զորքի և աշխատավոր դասակարգի»⁸:

Թերթի անդրանիկ համարի լույսընծայման առթիվ տեղի են ունենում միտինգներ, մեծ տոնախմբություններ, օգոստոսի 3-ը Ախալցխայում դառնում է պատմական օր: Ահա թե ինչպէս են նկարագրվում այդ հանդիսութիւնները «Շարժումի» օրը Ախալցխայում» հաղորդագրութեան մեջ: «Ինչպէս վաղօրոք հայտարարված էր,— կարդում ենք այնտեղ,— այդ օրը լույս էր տեսնելու «Շարժումը», առաջին և անդրանիկ թերթը Ախալցխայում, ուստի խմբագրությունը որոշել էր թերթի տպագրութեան օրը մի առանձին հանդիսավորություն առաջ բերել: Այդ օրը Ախալցխայում անցկացվելու էր որպէս Մամուլի օր՝ հօգուտ «Շարժումի»: Սակայն որոշյալ ժամին թերթը լույս չտեսավ տպարանական մի շարք աննպաստ պայմանների հետեանքով: Թերթի լույսընծայումը հայտարարված էր առավոտյան ժամը 9-ին, բայց լույս ընծայվեց ճաշից հետո, ժամը 4-ին:

Մինչև թերթի դուրս գալը, խմբագրութեան առաջ հասարակութիւնն անցուդարձ անելով՝ անհամբեր սպասում էր նրա երևան գալուն: «Շարժումը» մամուլի տակից դուրս եկավ թե չէ, խառն բազմություն հավաքվեց խմբագրատան առաջ: Այնուհետեւ եկավ հատուկ պատվիրված գինվորական երաժրշտախումբը: Հանդեսին շուք տալու համար դուրս էին եկել ՀՅԴ կանանց «Լույս» միությունը և արհեստավորական միությունները, թափորը «Մարտելիէզի» նվագակցութեամբ շարժվեց դեպի քաղաքային պարտեզ:

Ամբիոն բարձրացան և ճառեր արտասանեցին Ա. Ավագյանը, Օր. Հ. Ստեփանյանը, Մ. Այվազյանը և ուսանող Հ. Հարությունյանը: Շարժվում են փողոցներով, նվագի տակ, դեպի բիրժան: Այնտեղ ամբիոնից խոսեցին Մ. Ստեփանյանը և դերասան Ա. Աբրահամյանը:

Թափորը կանգ առավ խմբագրատան առաջ, ներսից դուրս եկավ ընկ. Մ. Զարաֆյանը և, ամբիոն բարձրանալով, կոչ արեց հասարակութեանը՝ հարազատ զավակի պէս գուրգուրել նորածին թերթը և պաշտպանել նրա գոյությունը: Նույն ոգով կոչ արեց նաև Մ. Վաչյանը:

Այնուհետեւ այդ երթը շարունակվում է քաղաքում, ամենուր տեղի են ունենում միտինգներ, և հասարակութեանը բացատրվում է թերթի նշանակությունը և խնդրվում է օգնել խմբագրութեանը: Վերջում թափորը գալիս է խմբագրություն, Ա. Ավագյանը շնորհակալություն է հայտնում և առաջարկում հեռագիր ուղարկել Կերենսկուն:

Թափորի ընթացքում օրհորդներն ու երիտասարդները ցրում էին «Շարժումի» օրինակները և հանգանակություն էին կատարում: Այդ օրը հօգուտ «Շարժումի» հավաքվեց 530 ո. 15 կոպ.: Թերթի օրինակներից քաղաքում ցրվեց մոտ 1000-ը:

Նույն օրը «Մամուլի օր» է կազմակերպվում նաև Աբասթումանում ու Բորժոմում:

Ահա այսպիսի մեծ խանդավառություն է առաջացրել «Շարժումի» լույսընծայումը Ախալցխայում ու շրջակա գավառներում: Հասարակությունը և հատկապէս աշխատավորությունը իր ազնիվ աշխատանքով ձեռք բերած կուպեկներով սատար է կանգնում թերթին, որը, փաստորեն, նրա շահերի պաշտպանն էր լինելու գավառում:

Թերթը սկսում է լույս տեսնել կանոնավոր պարբերականութեամբ՝ շա-

⁸ Տե՛ս «Շարժում», 10 օգոստոսի 1917 թ., հ. 2: Այսուհետև հիշյալ թերթից հղումները կտրվեն տեքստում, փակագծերի մեջ՝ նշելով լույսընծայման օրը, ամիսն ու տարեթիվը, համարը:

բաթը երկու անգամ, մշակում է իր մշտական բաժիններն ու խորագրերը՝ «Խմբագրական», «Գազառ», «Տեղական կյանք», «Թերթոն», «Մամուլ», «Լուրեր», «Վերջին լուրեր», «Նամականեր խմբագրությունը», «Փոստ-արկղ», «Կովկաս», «Հայտարարություններ» և այլն: Սրանց տակ զետեղված նյութերի մեծ մասը նվիրված է Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու շրջակա գավառների աշխատավորության կյանքին, նրան հուզող խնդիրներին: Թերթն իր էջերում լայն տեղ է հասկացրել նաև Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արտասահմանյան առաջավոր երկրների բանվոր դասակարգի կյանքին, նրա տնտեսական ու քաղաքական պայքարին, ազատագրական շարժումներին:

«Շարժումը», լինելով Հ. Յ. Գ. Ախալցխայի կազմակերպության թերթը, իր էջերում տպագրել է այդ կուսակցության պլատֆորմն ու ծրագիրը, դրանց տնտեսական ու քաղաքական բացատրությունները (տե՛ս հ. 2, 3, 5, 7): Այնուհետև պարբերաբար թերթն անդրադարձել է Հ. Յ. Գ. տեղական կազմակերպության խնդիրներին, լուրեր, թղթակցություններ ու հոդվածներ է տպագրել նրա կազմակերպած միջոցառումների մասին: Թերթն անդրադարձել է նաև գավառի հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունների գործունեությանը, քննադատել է Ախալցխայի բոլշևիկներին, մերժել նրանց պլատֆորմն ու ծրագրերը, պայքարել Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի ու Արհեստակցական միությունների ստեղծման, կոոպերացիայի զարգացման օգտին՝ իր էջերում տպագրելով նման բնույթի ու բովանդակության ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ նյութեր: Առաջին իսկ համարից սկսած շարունակաբար մի քանի համարներում տպագրվում են Մ. Զարաֆյանի «Կոոպերացիայի սկզբունքները», «Կոոպերացիայի մասին» ծավալուն հոդվածաշարերը: Դրանց հաջորդում է նույն հեղինակի «Ինչպես հիմնենք սպառողական ընկերություններ գյուղում» մեծածավալ ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է թերթի մի քանի համարներում (17. 09.— 12. 10. 1917 թ., հ. 12, 14, 15 և 18): Այնուհետև նրա այդ աշխատանքը լույս է տեսել առանձին գրքուկով որպես «Շարժումի» հավելված (տե՛ս 22. 10. 1917 թ., հ. 20):

Թերթի էջերում լայն տեղ է զբաղեցրել նաև հողային հարցը: Թերթը պաշտպանել է հողի մշակի շահերը՝ պնդելով, որ հողը պետք է տրվի միայն հողի աշխատավորին: «Շարժումը» այն տեսակետն է պաշտպանում, որ ամբողջ հողը՝ բոլոր աշխատավորների նշանաբանը, պետք է լինի ազատ, այլ ոչ թե սրա կամ նրա սեփականությունը: Այդ կապակցությամբ թերթն իր էջերում հրապարակում է ՀՅԴ համաժողովի բանաձևը հողային հարցի մասին (16. 11. 1917 թ., հ. 27), ուր պաշտպանվում է հողի համայնական սեփականության գաղափարը: Ըստ այդ բանաձևի, «համայնական հողատիրությունը ընկերական կյանքի, սոցիալիզմի սաղմերն են գծելու, ուստի պետք է խրախուսել և իրականացնել հողատիրական այդ ձևը»:

Թերթի քարոզած գաղափարները գավառի աշխատավորության կողմից ընդունվում են ջերմորեն: Այդ են վկայում նրա էջերում տպագրված նորանոր հոդվածներն ու թղթակցությունները, գյուղաշխարհից ստացված նամակները: «Շարժում»-ին սկսում են թղթակցել նաև հարևան Ախալքալաքի, Աբասթու մանի, Բորժոմի և այլ վայրերի ընթերցողները, գնալով մեծանում է թերթի հեղինակությունը:

«Շարժումի» խմբագրությունն ամփոփելով թերթի շուրջ քառամսյա գործունեության արդյունքները գավառում, իր 30. 11. 1917 թ. 30-րդ համարի խմբագրականում գրում է. «Ճիշտ է, տպագրական և հրատարակչական պայմանները շափազանց աննպաստ են և շատ անգամ մեր խոստումների մեջ փոքրիկ անճշտություններ մտնում են, բայց մեր ընթերցողների ներողամբությամբ շնք շահագործի և այդ թերությունների առաջն առնելու ամեն

ջանք կգործադրենք»։ «Շարժումը» այսօրվանից, — կարդում ենք նույն խմբագրականում, — համարվելու է երկու գավառի օրգան՝ Ախալքալաքի և Ախալքալաքի։ Դրա համար հատուկ էջ պիտի նվիրվի «Ախալքալաքի կյանք» վերնագրով, որին պիտի աշխատակցեն Ախալքալաքի մեր ընկերները»։ Թերթի բաժանորդների թվի ավելացումը և նրա տարածման շրջանակների ընդլայնումը խմբագրությունը դիտում է ոչ միայն նյութական, այլ նաև որպես բարոյական հենարան։ «Դրա համար, — գրում է թերթը, — պետք է հետևյալ նշանաբանն ընդունել և տարածել. ամեն մի դաշնակցական անհատ պարտավոր է իր կուսակցական թերթը կարգալ և տարածել իր շրջապատում։ Մեր գավառի աշխատավոր դասը պետք է գիտակցի, որ կուսակցության գաղափարներն ըմբռնելու ամենաճիշտ միջոցը նրա գրականությունն ու հրատարակությունները կարդալն է։ Ուստի մեզ մնում է նորից կոչ անել և ասել՝ ընկերներ, կարդացեք և տարածեցեք ձեր շրջաններում մեր թերթը, որի նշանաբանն է՝ «Հաց, կույս և Ազատություն»։

Այդպիսով, «Շարժումը» դառնում է նաև Ախալքալաքի գավառի օրգանը, 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից թերթը ստորագրում է «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվ»-ը։ Այն շարունակում է լույս տեսնել դարձյալ նույն ծավալով, շաբաթը երկու անգամ։ Խմբագրությունը բաժանորդներին խոստանում է տարվա ընթացքում հրատարակել նաև երկու-երեք հավելված։ Թերթի շուրջը համախմբվում են նորանոր ուժեր և ավելի արդյունավետ դարձնում նրա գործունեությունը։ Մշակութային օջախներից գրեթե զուրկ այդ երկու հայկական գավառներում, հետամնաց ու խավար գյուղացիության ու արհեստավորության շրջաններում թերթն արթնացնում է նոր մտածողություն ու վերաբերմունք շրջապատի նկատմամբ, նրանց սովորեցնում է իրենց անմիջական կյանքը դարձնել մամուլի ու հասարակական քննության նյութ, նրանց զինում է տեսական ու գործնական գիտելիքներով, զգացնել տալիս մամուլի կենսական նշանակությունը աշխատավորության համար։

«Սակայն այդ ամբողջ գործը արդյունք է տանջալից ու համառ աշխատանքի, — գրում է թերթը. — Այս օրերում, այն էլ մեր, ըստ ամենայնի, հետամնաց գավառում թերթ հրատարակել և նրա գոյությունը քիչ թե շատ տեղական դարձնիլ, այո՛, կապված է եղել աչքի ընկնող զոհողությունների հետ, ամուր կամքի ու տոկունության հետ և, ի պատիվ մեր «Շարժումի» շուրջ հավաքված երիտասարդների, նրանք օժտված են եղել այդ բարիքներով և թերթին կյանք տվել, ապրեցրել են, և լիահույս ենք, աշակցության մեր գիտակից հայրենակիցների և ընկերների՝ միանգամայն կապահովեն նաև նրա ապագա կյանքը։ ... Պետք է խորը գիտակցի, մանավանդ ինքը՝ աշխատավոր մասսան, թե որքան խոշոր կենսական նշանակություն ունի թերթը իր հասարակական կյանքի համար... Իսկ դրսում եղող հայրենակիցները, որոնք շատ նվիրական կապերով կապված են իրենց ծննդավայրի հետ և, անկասկած, շահախնդիր են նրա լուսավորությանը ու բարգավաճմամբ, պետք է առաջվա նման և էլ ավելի եռանդով աշակցեն թերթի թե բաժանորդագրությանը և թե նրա ապահովության ֆոնդին» (30. 11. 1917 թ., հ. 30)։

«Շարժումն» իր առաջին իսկ համարից սկսած քննադատել է բռնությունն ու շահագործումը, պաշտպանել է տեղի բազմազգ աշխատավորության շահերը, մեծ ուշադրություն դարձրել նրանց կապերի ամրապնդմանը, քարոզել ժողովուրդների եղբայրություն ու բարեկամություն, «անողոք կոիվ մղել ինչպես հայ բուրժուազիայի, այնպես էլ թուրք ու վրացի կավածատերերի դեմ»։ Թերթը իր հրապարակումներում խոր ակնածանքով է վերաբերվել տեղական բնակչության ազգային սրբությունների, նրանց մշակութային ու կրոնական

առանձնահատկությունների նկատմամբ, սեր ու հարգանք սերմանել միմյանց հանդեպ:

Գավառի հասարակական-քաղաքական կյանքը նույնպես եղել է թերթի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Գրեթե նրա բոլոր համարներում, աչքի ընկնող վերտառությունների տակ, լուսաբանվել են Անդրկովկասի սելմի, Սահմանադիր ժողովի, Ախալցխայի քաղաքային դումայի ընտրությունները, քննարկվել են Պետրոգրադի հոկտեմբերյան իրադարձությունները, հեղափոխական Ռուսաստանի քաղաքական կյանքի նորությունները և այլն: Թերթի էջերում լայն տեղ է հատկացվել մասնավորապես Հայաստանի ու Վրաստանի անցքերին, լուրեր ու թղթակցություններ են տպագրվել Թիֆլիսի քաղխորհրդի նիստերի, Հայազգային խորհրդի գործունեության, Վրաստանի համալսարանի բացման, երկրում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին և այլն: Թերթի արծարծած հարցերի մի զգալի մասը վերաբերում է Հայոց դատի պաշտպանությանը միջազգային ասպարեզում, Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, Անդրկովկասի համընդհանուր կյանքին: Մի շարք նյութեր նվիրված են հայ-թուրքական բախումներին և ռազմաճակատի գիծը ռուսական բանակի կողմից լքելու փաստերին:

Առաջին տարում «Շարժումն» իր էջերում մեծ տեղ է տվել նաև գավառի կրթական, գրական ու մշակութային կյանքին: «Գավառի հայ կինը մոտիկ անցյալում ու ներկայում» (20. 08. 1917 թ., հ. 5), «Միանգամից աղջիկների երեք միջնակարգ դպրոց Ախալցխայում» (24. 08. 1917 թ., հ. 6), «Ախալցրխայի օրիորդաց նորաբաց գիմնազիան և մեր պահանջները» (14. 09. 1917 թ., հ. 11), «Ախալցխայի հայոց դպրոցների շուրջը» (24. 09. 1917 թ., հ. 13), «Ժողովրդական համալսարաններ» (08. 10—22. 10. 1917 թ., հ. 17—20), «Կրթական գործեր» (07. 12. 1917 թ., հ. 32), «Պետություն և դպրոց» (17. 12. 1917 թ., հ. 35) և այլ հոդվածներում քննարկվում են կրթության ու դաստիարակության շատ խնդիրներ: Այս ամենի հետ մեկտեղ թերթի էջերը հարուստ են գավառի ստեղծագործողների արձակ ու շափածո գործերով, ֆելիետոններով, ակնարկներով, գեղարվեստական թարգմանություններով: Մի շարք նյութեր են տպագրվել թատրոնի և երաժշտության, գեղարվեստական գրականության ու նկարչության, գեղագիտական նոր ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Առանձին զրույցներ են գետեղվել բժշկական, մանկավարժական, իրավական թեմաներով:

Թերթում տպագրված ինքնուրույն ու թարգմանական նյութերի մի զգալի մասը նվիրված է գավառական կյանքի զանազան կողմերին, որոնցում խոսվում են Ախալցխայի տնտեսության ու կենցաղի, ամենատարբեր բնույթի միջոցառումների մասին: Օրինակ, Ավ. Ղուրբանյանի «Ախալցխայի գյուղերում» և Ա. Բլրցյանի «Կյանքը Ախալքալաքում» վերտառությամբ թղթակցություններում ցույց են տրվում Զավախք-մեսխեթյան գյուղաշխարհի հոգսերն ու կարիքները: Ախալցխայի ու նրա շրջակա գավառների տնտեսական ու մրջակութային կյանքի մասին լայն պատկերացում կարելի է կազմել թերթի «Փոստ-արկղ», «ՆամակՊեր խմբագրությանը» և «Հայտարարություններ» մրջտական բաժինների տեղեկությունները կարդալով: Պետք է ասել, որ թերթում հայտարարությունների ու կարևոր փաստաթղթերի մի մասը տպագրվել է նաև վրացերեն ու ռուսերեն, որը վկայում է «Շարժումի»՝ հիշյալ գավառներում ունեցած հեղինակության ու տարածման լայն շրջանակների մասին:

Այսպիսին է եղել «Շարժումի» գործունեությունը իր գոյության առաջին հինգ ամիսների ընթացքում: Ըստ թերթի ստեղծած տարեգրության, Մեծ եղեռնից հետո դրանք Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու հարակից գավառների հայության (և ոչ միայն հայության) համար եղել են հեղափոխական օգու-

րության ու զարթոնքի, խաղաղ ու ստեղծարար աշխատանքի ամիսներ, միա-
ժամանակ աշխարհում տեղի ունեցող մեծ հեղաբեկումների ու ահեղ ցնցում-
ների, հասարակական այնպիսի թուլումների ու պատերազմական բռնկումների
մի շրջան, երբ հայ ժողովուրդը ապրում էր կորուստներով ու զոհերով լի օր-
հասական պահեր, որոնց արձագանքները ժամանակին լսվում էին նաև «Շար-
ժում» թերթի էջերից:

Առավել լարված ու տենդագին է դառնում թերթի գործունեությունը 1918
թ. առաջին ամիսներին, երբ Քուրքիան մի նոր արշավանք էր ձեռնարկում
Հայաստանի ու Վրաստանի նորաստեղծ հանրապետությունների դեմ՝ վերջ-
նականապես բնաջնջելու քրիստոնյա ժողովուրդներին և կովկասաբնակ թուր-
քերի օգնությամբ տիրանալու Անդրկովկասին՝ դրանով իսկ իրականացնելով
իր պանթուրքիստական նկրտումները: Թերթը օր օրի բացահայտում է ինչ-
պես Քուրքիայի, նույնպես և տեղական մուսուլման խաժամուժի նենգ նպա-
տակները և գավառի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը կոչ է անում համա-
խմբվելու վերահաս վտանգը կանխելու համար:

«Շարժումի» 1918 թ. անդրանիկ համարը, որ լույս է տեսել հունվարի
4-ին, բացվում է «Նոր դարագլխի շեմին» վերտառությամբ տարողունակ ա-
ռաջնորդողով: Նրա մեջ վերլուծվում են գավառի հրատապ ու կենսական խրն-
դիրները: Դրա հետ մեկտեղ թերթը, ինչպես նախորդ տարվա դեկտեմբերյան
համարներում, «Ախալցխայի անցքերը» մշտական խորագրի տակ ներկա-
յացրել է հունվարի 1—3-ը գավառում տեղի ունեցած տագնապալի իրադար-
ձությունները: Այդ համարում տպագրված զանազան նյութերի մեջ աչքի է
ընկնում Հովհ. Թումանյանի՝ Անդրանիկին ուղղված նամակը, ուր բանաս-
տեղծը, նկատի ունենալով ստեղծված ծանր կացությունը, փրկության ելք է
որոնում և այդ առթիվ նամակով իր պատրաստակամությունն է հայտնում
հայոց մեծ զորավարին: «Միրելի Անդրանիկ,— գրում է նա,— Ահավոր մո-
մենտի առաջ ամեն մարդ պետք է ընդհանուրի սեղանին բերի, ինչ որ ունի
և կարող է՝ թե վերահաս վտանգը կանխելու և թե բաղձալի խաղաղությանը
հասնելու համար:

Ես չորս տղա ունիմ, չորսն էլ երկրի Կառավարության, Ազգային խոր-
հրդի և Քո տրամադրության տակ են, իսկ չորս աղջիկս էլ պատրաստակամ
գնում են թիկունքի աշխատանքներին, ինչի որ ընդունակ կլինեն: Ես էլ, ան-
շուշտ, սրանից թանկ ոչինչ չունեմ, հետևաբար ոչինչ չեմ խնայի, միայն թե
կարողանանք բոլոր ազնիվ ժողովուրդները և ազատասեր հոգիների հետ միա-
սին ետ մղել վերահաս վտանգը և պաշտպանել ամենքիս սրբազան իրա-
վունքներն ու ազատությունը: Ես անսասան հավատարիմ Քո՝ շատ փոթորիկ-
ների մեջ ձեռք բերած փորձառությանը, վառ հայրենասիրությանն ու սզա-
տասիրությանը, այլև բնական մարդասիրությանն ու զինվորական բարձր
տաղանդին: և՛ պատրաստ գալու, երբ և ուր կկոչի Քո եղբայրական ձայնը՝
համբուրում եմ հերոսական ճակատդ: Միշտ Քո՝ Հովհ. Թումանյան»:

«Շարժումը» կենտրոնական թերթերից արտատպելով մեծ բանաստեղծի
այս նամակը, մի նպատակ էր հետապնդում՝ Ախալցխայի ու Ախալքալաքի
գավառների հայությանը համախմբել՝ կանխելու վերահաս վտանգը: Թերթի
նույն համարում տպագրված մեկ այլ թղթակցությունից իմանում ենք, որ
դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին վաղ առավոտյան Ախալցխայում լուր է
տարածվել, թե քաղաքը պաշարված է 15.000 զինված տեղական թուրքերի
կողմից: «Խանութները անմիջապես փակվեցին, և քաղաքացիները խումբ-
խումբ հավաքված փողոցներում աշխատում էին լուրը ճշտել և տեղեկություն-
ներ հավաքել: Պաշարումը փաստ էր...», — գրում է թերթը:

Թերթի նույն համարում տպագրված մեկ այլ հաղորդագրության մեջ աս-

ված է, որ Թուրքիայից Ախալցխայի գավառ գաղտնի մուտք գործած էմիսարները գործում են, հայերի ու վրացիների դեմ ոտքի հանում տեղական մուսուլմաններին, որոնք այն ժամանակ մեծ թիվ էին կազմում Ախալցխայի գավառում: Եվ նրանք՝ զինված, դեկտեմբերի 27-ին պաշարում են քաղաքը և իրենց պահանջները ներկայացնում գավառի իշխանութուններին: Նրանք պահանջում են, որ իրենց թույլ տան մտնելու քաղաք՝ ասելով, որ ինչպես Ախալցխայի գավառը, այնպես էլ Ախալցխա քաղաքը պատկանում են մուսուլմաններին: Նրանք պնդում են, որ Ախալցխայի գավառում պետք է ըստեղծվի թուրքական կանտոն (ինքնավարութուն): Քաղաքը պաշարողները պահանջում են իրենց հանձնել նաև շրջակա ռազմական դիրքերը և արդեն քաղաքից հեռացած ռուսական բանակի զինանոցը: Ախալցխան մուսուլմանական երկիր է, ասում են նրանք, և սահմանաբաժանումի ժամանակ այն պետք է մտնի մուսուլմանական ինքնավար միության մեջ:

Մրանք, իհարկե, ոչ թե տեղական մուսուլմանների, այլ Թուրքիայի կողմից թելադրված պահանջներ էին, որոնք ներկայացվում էին շրջակա թուրքական գյուղերի բնակիչների անունից: Քաղաքի պաշարումը, այդպիսով, իրականութուն էր, և ինքնապաշտպանության կազմակերպումը դառնում էր կենսական անհրաժեշտ պահանջ: Թերթը հաղորդում է, որ, տազնապալի իրավիճակից ելնելով, իսկույն կազմակերպվում է ինքնապաշտպանության գվարդիա, որը հմուտ ու փորձառու հրամանատարների ղեկավարությամբ, դիրքեր է գրավում քաղաքի մերձակայքում: Զինվում են բոլոր տղամարդիկ և դուրս են գալիս պաշտպանելու իրենց ընտանիքի պատիվն ու երեխաներին, իսկ հայ կանայք իսկույն սատար են կանգնում իրենց ամուսիններին ու հարազատներին: Նրանք պատրաստակամութուն են հայտնում իրենց բոլոր զարդերն ու անգամ կյանքը տալ հանուն ընտանիքների ու երեխաների ապահովության: «Թշնամին մեր շեմքերում էլ դիմադրության կհանդիպի,— հայտարարում են նրանք.— և միայն մեր դիակների վրայով կարող է հասնել երեխաներին» (11. 01. 1918 թ., հ. 2):

«Շարժումի» հիշյալ համարից հայտնի է դառնում, որ տեղաբնակ թուրքերը շարունակում են պնդել իրենց պահանջները, դեռ ավելին՝ նրանք գրտնում են, որ Ախալցխայում պետք է ստեղծվի թուրքական գունդ: Թերթը հայտնում է, որ սահմանամերձ Ադիգեն ավանում հավաքված հազարավոր թուրքեր միտինգ են գումարել, ուր ելույթ ունեցողները գտել են, որ Ախալցխայի 116-րդ գունդը պետք է թուրքացվի, Ախալցխա քաղաքը և ամբողջ գավառը պետք է լինի թուրքերի գերիշխանության տակ: Նրանք, առանց թաքցնելու, ասում են, որ իրենք (իմա՝ Անդրկովկասի թուրքերը) գորք չեն ուղարկի Թուրքիայի դեմ, կմնան թիկունքում, իսկ ռազմաճակատ, իրենց կարծիքով, պետք է գնան հայկական ու վրացական գնդերը: Իսկ եթե հայերն ու վրացիները պատերազմին իրենց հավատակից և արյունակից եղբայր օսմանյան Թուրքիայի դեմ, ապա իրենք երբեք անտարբեր չեն մնա դրա նկատմամբ:

Ահա այսպիսի դիրքորոշում ունեին տեղական թուրքերը, որոնց նպատակն էր հայկական բնակավայրերը ավերելով Զավախքին մոտեցող օսմանյան բանակների օգնությամբ բնաջնջել այդ երկու գավառների հայությանը և տիրանալ այդ տարածքներին ևս:

Թերթի հերթական համարների նյութերից տեղեկանում ենք, որ Ախալցխայում ամեն ինչ արվում է ինքնապաշտպանութունը կազմակերպելու համար: Այդ օրերին քաղաքում տեղի էին ունենում ժողովներ ու միտինգներ, որոնցում քննարկվում էին գավառի ու նրա կենտրոնի պաշտպանության խնդիրները: Ժողովներ էին հրավիրում ազգային կուսակցութունները, քաղա-

քային դուժան, հասարակայնութեան ներկայացուցիչները, որոնք միահամուռ պաշտպանում էին միասնական պայքարը թուրքական հրոսակների դեմ: Ինքնապաշտպանութունը բոլոր կուսակցութիւնների ու խավերի համար դարձել էր սրբազան գործ: Միջկուսակցական հակամարտութիւնները ազգի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող այդ պահին վերացել էին: Ազգի շահերը բարձր էին ամեն ինչից: Ամենուր տիրում էր միասնութիւն, ու համերաշխութիւն: Միասնութիւն էր տիրում նաև քաղաքային դուժալում: Այստեղ ևս իշխող էր առաջին հերթին համընդհանուր շահը՝ ինքնապաշտպանութեան խնդիրը: Ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գավառում բնակչութիւնը բազմազգ էր: Միայն Ախալցխա քաղաքն ուներ շուրջ 17.000 բնակիչ, որից 13.000-ը՝ հայեր էին: Այստեղ հայերից հետո մեծ թիվ էին կազմում վրացիները, այնուհետև ռուսներն ու հրեաները: Քաղաքում դեռևս բնակվում էին նաև որոշ թվով թուրքեր: Թերթը հայտնում է, որ այդ օրերին վերացել էին ազգամիջյան հակասութիւնները, ամենուր ստեղծվում էին ազգային խորհուրդներ, որոնք իրենց ժողովներում առաջարկում էին ստեղծել լայն իրավունքներով օժտված ազգամիջյան մի ընդհանուր մարմին, որը պետք է աշխուրջ կերպով հետևեր ստեղծված ծանր կացութեանը և կանխեր ամեն տեսակի սադրանքներն ու անակնկալները:

«Շարժումի» 1918 թ. փետրվարի 1-ի համարից իմանում ենք, որ հունվարի 27-ին Ախալցխայում ստեղծվել է Ազգային խորհուրդ և հենց նույն օրը տեղի է ունեցել նրա անդրանիկ նիստը, ուր խորհրդի կազմում ընդգրկված Զ. Յ. Գաշնակցութեան, սոցիալ-դեմոկրատների և էսեռների ներկայացուցիչները միաձայն Ազգային խորհրդի նախագահ են ընտրել Ախալցխայի քաղաքագլուխ, ՀՅԴ անդամ Զորի Զորյանին (1886—1943), օգնականներ՝ Վ. Ռշտունուն և Գ. Բայբուրդյանին, քարտուղար՝ Գ. Զիֆլիկյանին:

Զորի Նավասարդի Զորյանը ծնվել, մեծացել ու կրթութիւն էր ստացել Քիֆլիսում: Նա այդ ժամանակ ընդամենը երկու ամիս էր, ինչ աշխատում էր որպես Ախալցխայի քաղաքագլուխ, ընտրվել էր 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին: Զ. Զորյանը Ախալցխայում այդ պաշտոնը վարել է մինչև 1921 թ. գարունը՝ մեծ հեղինակութիւն ու հարգանք վայելելով գավառի բազմազգ բնակչութեան շրջանում: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո կրկին տեղափոխվել է Քիֆլիս, ուր հետագայում, ստալինյան բռնութիւնների շրջանում, աքսորվել է Սիբիր, երեք տարի անց կմախքացած վերադարձել է իր ծննդավայրը, ուր 1943-ին զոհվել է ավտովթարից⁹:

Զ. Զորյանը Ախալցխայում ամեն ինչ անում է ամուր ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու և թուրքական վտանգը կանխելու ուղղութեամբ: Եվ դա մեծ ջանքերի գնով հաջողվում է նրան, թուրքերը շուրջ կես տարի չեն կարողանում ճեղքել ինքնապաշտպանութեան գիծը և մտնել պաշարված քաղաքը: Ախալցխան մտնում է ինչպես անառիկ ամրոց:

Այդ գործում մեծ է եղել նաև «Շարժումի» դերը: Թերթը հանդես է եկել բազմաթիվ նախաձեռնութիւններով, միաժամանակ լուսաբանելով ռազմաճակատի ու թիկունքի, գավառի ու քաղաքի անցքերը, պարբերաբար ներկայացրել է տեղական ազգային խորհուրդների գործունեութիւնը, հանգամանորեն մեկնաբանել միջազգային դրութիւնը, Մերձավոր Արևելքում ու աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները՝ տալով դրանց ճշգրիտ գնահատականները: Թերթը ուշադիր հետևել է գավառի հասարակական-քաղաքական

⁹ Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Սահոյան, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանութիւնը, Երևան, 1992, էջ 24—25, 39 և այլն: Ի դեպ, այս գրքում մեծապես օգտագործված են «Շարժում» թերթի հիշյալ գավառների պատերազմական վիճակին վերաբերող նյութերը:

կյանքին, կոչ արել՝ հետու մնալ թուրքերի կողմից ձեռնարկվող ամեն տեսակի սադրանքներից, հայերին ու վրացիներին համախմբել, ինչպես միշտ. այդ անգամ էլ միասնաբար պայքարելու ընդհանուր թշնամու դեմ: Այս առումով ուշագրավ է թերթի խմբագիր Ա. Ավագյանի «Վրաց աշխատավոր ժողովուրդը և նրա պարագուխները» հոդվածը (04. 02. 1918 թ., հ. 9), որի մեջ հեղինակը քննադատում է վրաց դեմոկրատիայի մի շարք ներկայացուցիչների և խավարամիտ ազգայնամոլների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքը: Հոդվածագիրը չի հավատում վրաց սոցիալ-դեմոկրատների՝ թուրք բեկերի հետ ունեցած դաշինքին: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ իբր վրաց ժողովրդի կողմից դրսևորվող այդ խորթ երևույթը անընդունելի է, քանզի դա երբեք էլ նրա օգտին չի խոսում: Հայերի և վրացիների համար ստեղծված ծանր իրավիճակը, նշում է հեղինակը, երկու դրկից ու եղբայր ժողովուրդներին պետք է դարձնի ավելի զգոն ու սթափ, մերձեցնի միմյանց, որպեսզի նրանք հաղթանակով դուրս գան ստեղծված կացությունից:

Այդ տազնապալի օրերի մասին թերթը շարունակում է հրապարակել բազմաթիվ նյութեր, կազմակերպում է զինակոչության գործը գավառում, բնակչությանը կոչ է անում «դեպի խրամատներ» հանուն հայրենի բնակավայրերի պաշտպանության: Նրա գրեթե բոլոր համարներում կարելի է կարդալ. «Հնկերնե՛ր, մի՛ մոռանաք, որ ինքնապաշտպանության գործին օգնելը ամենքիս սրբազան պարտքն է» կոչը: Այս և նման այլ կոչերին, որոնք արվում էին զինվորական իշխանությունների կողմից, անսալով՝ գավառի այն բնակիչները, ովքեր ի վիճակի չէին զենք կրելու, մասնակցում էին քաղաքի շրջակայքում ամրություններ կառուցելու և խրամատներ փորելու աշխատանքներին:

«Շարժումի» էջերում տպագրված «Ախալցխայի անցքերի շուրջը», «Մեր թուրք հարևանները», «Սուղրութի կոիվները», «Ի՞նչ է կատարվում», «Վերջին տեղեկություններ» վերտառությամբ նյութերում բաբախում է ռազմական գործողություններով հարուստ գավառի սիրտը: Վիճակն ավելի է սրվում Բըրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից հետո (03. 03. 1918 թ.), երբ Անդրկովկասյան սեյմը հանդես է գալիս երկրամասի բոլոր ժողովուրդներին ուղղված մանիֆեստով և զենքի է կոչում բոլորին ընդդեմ Թուրքիայի: «Շարժումը» այդ «Մանիֆեստը» զետեղել է իր ապրիլի 8-ի 23-րդ համարում: Դըրան հաջորդում են «Թուրքերն ու գերմանացիները», «Բաթումի անկումը», «Հաշտության բանակցությունները Բաթումում» և այլ հոդվածներ, որոնցում ներկայացվում է թուրքական արշավանքը:

Թերթը պատերազմական իրավիճակում անգամ չի մոռացել պաշարված Ախալցխայի կրթական ու մշակութային կյանքը, թղթակցություններ է տպագրել թատերական ներկայացումների, երաժշտական երեկոների, ինչպես և քաղաքում կազմակերպված «Դպրոցական շաբաթ» միջոցառման մասին, որոնց ընթացքում կազմակերպվել են հանգանակություններ: Այդ առթիվ թերթը գրում է. «Այս շաբաթվա ընթացքում Ախալցխայի հայ հասարակությունն իր բոլոր խավերով և բոլոր հասակի երկսեռ անդամների մասնակցությամբ ուզում է ապացուցել, որ ինչպես ընդհանուր հասարակական վտանգի ժամանակ գիտե իր անձն ու գույքը ինքնապաշտպանության համար չխանայել, այնպես էլ պատրաստ է իր բարոյական ու նյութական զոհաբերություններն անել՝ կանգուն պահելու համար այն տաճարը, որի հիմքերը վտանգելու փորձության առաջ են կանգնած, այն տաճարի, որի մեջ սերունդների երկաթակուռ կամքն ու գիտակցությունն են դարբնում» (22. 04. 1918 թ., հ. 26):

«Շարժումն» իր քաջալիերող ելույթներով մարտի էր կոչում գավառի ողջ

հայությանը: Թերթի խմբագրակազմը ոչ միայն լուսաբանում ու մեկնաբանում էր գավառում տեղի ունեցող իրադարձությունները, այլև, երբ վտանգը սաստկանում էր, հաճախ հենց իրենք էին հայտնվում այդ իրադարձությունների կենտրոնում, մասնակցում մարտական գործողություններին, ինչպես դա տեղի ունեցավ Աձղուրի դեպքերի ժամանակ: Թերթը 1918 թ. մարտի կեսերից սկսած, շուրջ երկու շաբաթ, լույս չի տեսել, որովհետև թե խմբագրության և թե տպարանի աշխատողները եղել են մարտի դաշտում:

Պաշարված Ախալցխան շարունակում է մնալ անառիկ մինչև մայիսի վերջերը: Այդ օրերին ցրվում է Անդրկովկասյան սեյմը, և մայիսի 26—28-ը ստեղծվում են Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետությունները: Հունիսի 2-ին Ախալցխայում Վրաց ազգային խորհուրդը հրավիրում է հասարակայնության ժողով, հանդիսավորությամբ նշելու Վրաստանի անկախացումը:

Սակայն, չնայած դրան, Թուրքիան հասնում է իր նպատակների մի մասի իրականացմանը. Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի մի շարք տարածքների հետ մեկտեղ նրան են հանձնվում նաև Բաթումը, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառները: Թուրքերը հունիսի 6-ին, առանց մի կրակոցի, մըտնում են Ախալցխա: Բայց, ցավոք, «Շարժումը» այս վերջին իրադարձությունները չի արձանագրել, որովհետև թերթը մայիսի 20-ից հետո պաշարման հետևանքով ստեղծված ծանր կացության պատճառով այլևս լույս չէր տեսնում:

Այսպիսին է ՀՅԴ մամուլի օրգաններից մեկի կարճատև գոյության համառոտ պատմությունը, որն իր համարձակ գործունեությամբ դարձել էր այդ երկու հայաբնակ գավառների տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի անբաժան մասը: Թերթն իր շուրջը ստեղծել էր թրդ-թակիցների լայն ցանց: Նրա աշխատանքներին իր գործուն մասնակցություն է բերել ՀՅԴ Ախալցխայի կազմակերպության ղեկավար Մ. Զարաֆյանը, որը եղել է նաև խմբիկի անդամ: Թերթին աշխատակցել է և Ախալցխայի քաղաքագուլի Զ. Զորյանը: Նրա էջերում կարելի է հանդիպել մշտական թղթակիցներ Ա. Այթունյանի, Ե. Տեր-Անտոնյանի, Ա. Արագածյանի, Ա. Ահարոնյանի, Մ. Մարգարյանի, Ա. Բյրցյանի, Վ. Գայֆեճյանի, Մ. Քոթանճյանի, Ս. Դարբինյանի, Ա. Սանթուրճյանի, Ա. Սառաջյանի անուններին: Հասարակական-քաղաքական բնույթի հոդվածներով հաճախակի են հանդես եկել խմբագրակազմի անդամները՝ Ա. Ավագյանը, Մ. Մինասյանը, Մ. Ստեփանյանը, Ավ. Ղուրբանյանը: Նյութերի մի զգալի մասն էլ ստորագրված է կեղծանուններով («Աբո», «Արաբո», «Օննիկ», «Աշճի Անտոն», «Մանավազ», «Քրիստափոր» և այլն):

«Շարժումի» էջերում հաճախակի ենք հանդիպում սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական բնույթի նյութերի բազմաթիվ թարգմանությունների, որոնց հեղինակներն են Կարլ Բյուխները («Ժամանակակից քաղաքի տնտեսական խնդիրները», 11. 02.—25. 02. 1918 թ., հ. 11—15), Ա. Գոդենը («Աշխատանք և շահ», 04. 03.—13. 03. 1918 թ., հ. 17—20), Մորիս Մետերլինկը («Մեր սոցիալական պարտականությունը», 29. 04. 1918 թ., հ. 27) և այլք: Այստեղ տպագրվել է Ստալինի «Տաճկահայաստանի մասին» վերտառությամբ հոդվածը (01. 02. 1918 թ., հ. 8):

Պատերազմական թեժ օրերին անգամ թերթը չի մոռացել իր ընթերցողներին հաղորդակից դարձնել գիտության ու մշակութի նորություններին՝ մարտական գործողությունները լուսաբանող թղթակցությունների կողքին հետաքրքիր նյութեր տպագրելով «Գիտության նորություններ» և «Ժողովրդական համալսարաններ» ընդհանուր վերտառությունների տակ, ներկայացնելով տե-

ղական հեղինակների ու թարգմանական բանաստեղծություններ և պատմը-
վածքներ: «Թերթը «Շարժումի» գրադարան» մատենաշարով հրատարակել է
նաև գիտամասնագիտական բնույթի գրքույկներ, որոնք բաժանորդներին են տրը-
վել անվճար:

Այսպիսով, «Շարժումը» վրաստանում հրատարակված գավառական անդ-
րանիկ կուսակցական պարբերականն էր, որը, յուրացնելով ու հարստացնե-
լով ՀՅԴ մամուլի կուտակած փորձն ու լավագույն ավանդույթները, փաստո-
րեն եղավ իրենից առաջ հարևան Ախալքալաքի գավառում լույս տեսած «Զա-
վախք» թերթի օրգանական շարունակությունը: «Շարժումը» իր գոյության
շուրջ մեկ տարվա ընթացքում պայքար մղեց տգիտության ու խավարի դեմ
և գիտությանն ու առաջադիմության լույսը տարածեց մթության մեջ խարխա-
փող աշխատավորության շրջանում: Հատկապես մեծ է եղել նրա դերը թուր-
քերի կողմից Ախալցխայի գավառը և քաղաքը պաշարելու օրերին, երբ մեկ
անգամ ևս ապացույցվեց, որ համախմբված ու միասնական պայքարի դեպ-
քում, երբեք չի կարող լինել պարտություն:

«Շարժումն» այսօր, իր 80 տարիների հեռավորությունից, մեզ ուսուցա-
նում է մամուլի հրատարակության ու նյութերը մատուցելու բազմազան ձե-
վեր ու եղանակներ: Նրա հրապարակումները նպատակասլաց են, վկայակոչ-
ված ու վերլուծված թվերն ու փաստերը՝ ճշգրիտ, քննադատությունը՝ սուր
ու դիպուկ և միաժամանակ՝ կիրթ ու զուսպ, լրատվությունը՝ հակիրճ ու ընդ-
գրկուն, լեզուն՝ հարուստ ու հյուսիս, լրագրական վարպետությունը՝ բարձր:
Պատերազմական իրավիճակում կարողացել է տանել կազմակերպչական մեծ
աշխատանք, հայրենասիրության վառ օրինակներով մարդկանց մղել է հաղ-
թանակների, նրանց սրտերում հույս ու հավատ ներշնչել գալիքի նկատմամբ,
քարոզել հայ և վրաց ժողովուրդների եղբայրությունն ու միասնությունն, բա-
րեկամական ամուր դաշինք վտանգի ժամին: Այսպիսին է եղել «Շարժումը»
իր ժամանակին, որի օրինակն ու փորձը կարող են օգտակար լինել մեր օրե-
րում արցախյան պայքարում և մեր բազմաբեղուն կյանքում, մեր նորօրյա
բազմակուսակցական հարուստ մամուլի խմբագրական աշխատանքներում:

Վերջում ուզում ենք ավելացնել, որ ինչպես «Մանկավարժանոց» հան-
դեսը, այնպես էլ «Շարժումը» հայախիտ այդ լեռնաաշխարհում «Զավախքի»
հետ մեկտեղ եղել են իրենց ժամանակի եզակի տպագիր պարբերականները,
որոնց զուգահեռ կամ նրանցից առաջ ու հետո, ընդհուպ մինչև 1930-ական
թվականների սկիզբը, հիշյալ գավառներում մեկ այլ լեզվով ոչ մի թերթ չի
հրատարակվել: Սկսած անցյալ դարի վերջերից՝ Զավախքում ու Մեսխեթում
հայերեն այդ պարբերականներով է հիմք դրվել գրատպությանը և մամուլի
գործին, որն էլ հող է նախապատրաստել խորհրդային կարգերի օրոք հիշ-
յալ գավառներում տարբեր լեզուներով, այդ թվում նաև հայերեն, նորանոր
լրագրեր հրատարակելու համար:

В. С. МАГАЛЯН—Ахалцихская газета «Шаржум». — В статье впервые делается попытка представить краткую историю основания и деятельности провинциальной газеты «Шаржум» («Движение», 1917—1918 гг.)—органа местной организации Армянской революционной партии Дашнакцуюн в Ахалцихе, которая, по существу, являясь продолжением газеты «Джавакх» (1913—1916 гг.), вскоре—с 30 ноября 1917 г. стала и органом Ахалкалакского уезда.

Автор на основе анализа многих материалов этой газеты определяет ее основные задачи и показывает ту роль, которую она сыграла в деле распространения просвещения и культуры, оживления социально-экономической и общественно-политической жизни уезда. Особенно

велики заслуги газеты в организации самозащиты армянского и грузинского населения во время нашествия турецких войск и блокады местными мусульманами города Ахалциха весной 1918 года.

«Джавахк» и «Шаржум» были единственными печатными органами того времени, с которых берет начало печать и журналистика в упомянутых уездах. Автор убедительно иллюстрирует тот факт, что ни до, ни вместе с упомянутыми газетами в Джавахетии и Месхетии до 1930-ых годов не издавалось ни одной газеты на каком-либо другом языке. Именно этими армянскими газетами были заложены те основы, на которых после установления советской власти в Грузии, в Ахалцихском и Ахалкалакском районах стали выходить новые газеты на армянском, турецком и грузинском языках.